

A MAGYAR TÁRSADALOM A DIKTATÚRÁK ALATT¹

Bennünk él mindig az a csalóka remény, hogy ezek a dolgok nem történhetnek meg velünk, nálunk az ilyen dolgok elképzelhetetlenek. Sajnos a huszadik század minden szörnyűsége megismétlődhet a világon mindenhol.²

ÖTVEN ÉVVEL EZELŐTT — 1944 áprilisában —, hetekkel Magyarország náci megszállása után, Európa utolsó, mindaddig szinte érintetlen zsidó közössége sárga csillaggal megjelölve — egyes helyeken már gettóba zárva — várta sorsa beteljesedését. Az országot legyűró, megvert, de még le nem győzött náci Németország, a háború utolsó szakaszában is ragaszkodott a magyar zsidó közösség kiirtásához. Nem volt olyan erő, amely megakadályozta volna ennek a szörnyű tervnek a kivitelezésében. Akkor is, és azóta is újra és újra megkérdezzük, hogyan viselkedett a többség, a magyar nép, a magyar társadalom, annak hangadó értelmisége, felelős vezetői a polgártársaikra zúduló sorscsapások idején?

Az eltelt fél évszázad alatt fontos és kiváló művek sora született itthon és külföldön, mégis számos tény, adatot még nem ismerünk, sok részlet vár még feltárára. Ugyanakkor, a közelmúlt eseményeinek köszönhetően, ma már lezárult egészként tekinthetünk vissza századunk eseményeire, és ebbe a távlatba helyezve vethetjük össze a magyar társadalomnak a német megszállás alatti viselkedését, hasonló — ha szerencsére nem is olyan iszonyatos méretű és súlyú tragédiákhoz vezető — üldöztetések idején mutatott magatartásával. Ez az összehasonlítás annál is indokoltabb, hiszen úgy a zsidóságot, mint más, a későbbiek során tetszőleges szempontok alapján hátrányosan megkülönböztetett csoportot, a kollektív bűnösség és büntetés elvét alkalmazva, a legszélesebb nyilvánosság tudtával, érvényes jogszabályok alapján, törvényes hatósági eljárás keretében hurcoltak meg. Joggal vetődik fel tehát a kérdés, hogy a magyar társadalomban is kétségtelenül jelen levő faji és vallási előítéletek tetten érhetőek-e a többségnek az üldözöttekkel szembeni viselkedésében? Kevesebb szolidáris vagy együttérző gesztus, segítőszándék nyilvánult-e meg a zsidóságuk miatt kitzasztottakkal szemben azokban a vészterhes hónapokban, mint a valamivel később, osztályhelyzetük miatt, vagy egyéb okokból megbélyegzettek esetében?

Az összevetés során minden kétséget kizáróan kiviláglik, hogy egy társadalomban milyen mértékben és milyen módon nyil-

vánul meg az üldözöttekkel szembeni együttérző támogatás és segítőkészség, az mindenekelőtt az adott társadalmi berendezkedés függvénye. Vagyis, minél demokratikusabb egy társadalom, annál több lehetőség van a hatalom szándékaival való szembehelyezkedésre, illetve annál kisebb veszéllyel jár az üldözöttek mellett kinyilvánítandó szolidaritás. Totális diktatúrákban ugyanakkor a hatalommal való legkisebb ellenszegülésnek is a legsúlyosabb következményei lehetnek. Ezért tehát az üldöztetésekkel szembeni fellépés, illetve az üldözöttekkel való szolidaritás vállalásának szempontjából nem az a döntő, hogy a társadalom mely csoportjai iránt kellett a támogató, illetve segítő szándéknak megnyilvánulnia, sokkal inkább az ilyen és ehhez hasonló cselekedetekért kiszabható büntetés mértéke. Ezért az alapvető cezúrát a magyar társadalom magatartásában az üldözöttekkel szemben 1944. március 19-e, az ország függetlenségének elvesztése, demokratikus intézményeinek felszámolása jelentette.

ANÉMET MEGSZÁLLÁSIG, amíg az ország élén a választott, legitim kormány állt, Magyarországon ellenzéki pártok tevékenykedtek, képviselőik ott ültek a parlamentben. Ha korlátozott mértékben is, de érvényesült a sajtószabadság. Ennek a korlátozott demokráciának a lehetőségeivel élve számosan, választott politikusok, értelmiségiek, illetve a magyar arisztokrácia legjobbjai tiltakoztak a diszkriminatív zsidótörvények bevezetése idején. Az 1938-as, ún. I. zsidótörvény parlamenti vitájában több képviselő felemelte szavát a zsidók jogegyenlősége mellett, úgy az alsó-, mint a felsőházban. Liberális, legitimista és szociáldemokrata képviselők, RASSAY KÁROLY, RUPPERT REZSŐ, PEYER KÁROLY, KÉTHLY ANNA, GRATZ GUSZTÁV — hogy csak néhányukat említsük —, valamint néhány nagynevű arisztokrata, így pl. GRÓF BETHLEN ISTVÁN, GRÓF SZÉCHENYI GYÖRGY, illetve GRÓF APPONYI GYÖRGY stb. És bár a törvényt a parlament nagy többséggel elfogadta, a vele szemben megmutatkozott ellenállás mindenképpen figyelemre méltó volt.³ Keresztény írók, művészek és tudósok egy csoportja a sajtóban tette közzé tiltakozását: *A nemzet lelkiismeretéhez intézett kiáltványt* hatvanegyen írták alá, és az ellenzéki *Pesti Napló*ban az alábbiakat olvashatjuk:

Ez a javaslat még a zsidóságot sem alázza meg annyira, mint amennyire megsérti a keresztény középosztály fiait, amikor azt teszi fel rólunk, hogy az állampolgári jogegyenlőség megszentelt alapelveinek semmibe vételével — jogfosztástól, megszégyenítő gyámkodástól, kényszeralkalmazástól várjuk megélhetésünket. Hogy polgártársaink egy részének vallása miatt való megbélyegzése, polgárjogainak teljességéből való kiforgatása árán akarunk érvényesülni és boldogulni. Minket keresztényi hitünk, hazafias meggyőződésünk készlet arra, hogy soha ne tágítsunk az állampolgári jogegyenlőség elvétől, melyet legnagyobb elméi vívtak ki. Gondolja meg minden kortárs, mekkora felelősség terheli, ha lelkiismereti tiltakozása ellenére is megszületik egy törvény, melyre valamikor minden magyarnak szégyenkezve kell gondolnia.⁴

A csak pár hónappal később beterjesztett ún. II. zsidótörvényt — mely faji alapon határozta meg a zsidóság fogalmát, és további meg-

szorításokat tartalmazott — 1939. február 4-én visszadobta a magyar parlament felsőháza. Az új miniszterelnöknek, GRÓF TELEKI PÁLNAK csak másodjára, hosszas tárgyalások eredményeként és többszöri módosítások árán sikerült rávennie a felsőházat a törvény elfogadására. Jelzés értékű gesztusként kell értékelnünk azonban azt a tényt, hogy HORTHY kormányzó legközelebbi tanácsadójának egyike, a volt miniszterelnök, GRÓF KÁROLYI GYULA tiltakozásul lemondott felsőházi tagságáról.⁵ A III. zsidótörvény, az úgynevezett fajvédelmi törvény esetében a magyar parlament felsőháza hasonlóan járt el.

A fenti alkalmakkor tehát a magyar értelmiség egy része és a magyar társadalom csúcsán lévők közül többen, többször és nyilvánosan tiltakoztak a magyar zsidóság jogegyenlőségének csorbítása ellen. Ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy a zsidóellenes intézkedések mögött a Harmadik Birodalom ismételt és egyre agresszívvá válnak kinyilvánított akarata, illetve az általuk pénzelt és támogatott magyar szélsőjobb aktivitása húzódik meg.

AZSIDÓTÖRVÉNYEK MEGSZORÍTÓ RENDELKEZÉSEI és a katonaköteles korban lévő zsidó férfiakat munkaszolgálatra kötelező intézkedések súlyos helyzetbe hozták a magyar zsidóság tömegeit. A diszkriminatív rendelkezések hatására sokan váltak állástalanná, életfeltételeik ellehetetlenültek. Szűkre szabott körülményeik ellenére azonban személyes biztonságuk nem forgott veszélyben. Ez pedig azokban az években, amikor szinte teljes Európa behódolni kényszerült a náci Németországnak, nem is volt kevés. Felelős magyar és zsidó vezetők egyaránt tisztában voltak azzal, hogy a magyar zsidóság minden megszorítás, megaláztatás és diszkrimináció ellenére lényegesen kedvezőbb körülmények között él a környező országokban lévő hittestvéreinél, ahol a náciakat semmi sem akadályozza a zsidókérdés „végleges megoldásában”. Erről 1942 januárjában döntöttek a hírhedt Wannsee-i konferencián. Ezt követően a magyar kormányra állandó és egyre fokozódó nyomás nehezedett annak érdekében, hogy a magyar zsidósággal szemben is alkalmazni lehessen a zsidókérdés „rendezésére” máshol már „sikerrel alkalmazott” birodalmi politikát. Ennek az egyre erőteljesebb követelésnek úgy a magyar kormány, mint Horthy kormányzó minden alkalommal a leghatározottabban ellenszegült. A fentiek illusztrálására idézünk a német követség jegyzékéből, melyet 1942. október 17-én intézett a magyar kormányhoz a „zsidókérdés megoldása tárgyában”:

A magyar királyi kormányt felkérjük, hogy a lehető legrövidebb időn belül hozza meg a szükséges intézkedéseket a zsidókérdés mielőbbi és teljes körű európai rendezése érdekében. Az eddigi kezdeményezéseket német részről örömmel üdvözljük. Mindazonáltal ez még nagyon messze van attól, hogy a németországi és a más országokban elért eredményekkel lépést lehessen tartani. Ezt a kérdést azonban minden körülményt figyelembe véve még a háború folyamán véglegesen meg kell oldani. Ez nemcsak német, hanem összeurópai érdek is. Azok a hatalmas erőfeszítések, melyeket Németország ezen a területen a világ érdekében magára vállalt, iluzórikussá válnak, ha Európa egyes területein a zsidók továbbra is

szellemi és gazdasági befolyásukat a Németországgal és szövetségeseivel szemben álló nemzetközi zsidóság érdekében vetik latba. Német felfogás szerint az alábbi magyar intézkedések bevezetését tartjuk szükségesnek:

1. A zsidókat további törvényekkel a gazdasági és kulturális életből kivétel nélkül ki kell kapcsolni.
2. Minden zsidót azonnal meg kell jelölni, ezzel megkönnyítve a megfelelő kormányzati intézkedéseket és biztosítani a néptől való egyértelmű elhatárolódás lehetőségét.
3. Elő kell készíteni a zsidók kitelepítését és keletre való elszállítását.

... A birodalmi kormányzat reméli, hogy a magyar királyi kormány ezúttal megértést mutat Németország nyomtatékos érdeklődése iránt, mellyel a szükséges intézkedések meghozatalát várja.⁶

A Kállay-kormány határozott visszautasítását követően a magyar kormánynak küldött újabb felszólításban kijelentik:

A német kormány a zsidók kitelepítése kérdésében hajlandó a magyar kormány minden kívánságát teljesíteni, azaz az ezen zsidók letelepedéséhez megfelelő területet kijelölni és teljes garanciát vállalni, hogy ottani megélhetésük biztosítva legyen. Hangsúlyozza még e helyen, hogy az angol és amerikai rádióban a zsidók bántalmazásáról terjesztett rémhírek nem felelnek meg a valóságnak.⁷

Ez után felsorolás következik arról, hogy a többi európai ország hol tart a zsidók kitelepítésében:

- Szlovákiában az ottani kilencven-kilencvenötezer zsidóból már csak kb. tízezer maradt, azonban ezeknek eltávolítása továbbra is folyamatban van.
- Romániában igen nagyszámú kitelepítés történt...
- Bulgária szigorú rendszabályokat fogantatosított, bevezette a csillagviselési kötelezettséget...
- Szerbiában úgyszólván nincsen már zsidó.
- Horvátországban a kitelepítést csak szállítási nehézségek miatt nem tudták még teljesen végrehajtani. A nyugati megszállt területekről (Hollandia, Belgium, Franciaország) a kitelepítés folyamatban van és január 1-től kezdve azt még fokozottabb tempóban fogják végrehajtani.
- A Birodalom területéről a még megmaradt zsidókat jövő év közepéig fogják elszállítani.
- A meg nem szállt Franciaországban a Laval-kormány ugyancsak felkérte a német kormányt, hogy az ottani zsidók elszállításában segítségére legyen és a zsidók átvétele a demarkációs vonalon már folyamatban is van...⁸

A Német Birodalom folyamatos és egyre agresszívabb igénye, hogy a magyar zsidóságot is bevonhassa „a zsidókérdés összeurópai rendezésébe”, egyértelművé tette zsidók és nem-zsidók számára egyaránt, hogy a bécsi döntéssel gyarapodott területű Magyarország a

mintegy nyolcszáz ezer zsidónak minősülő magyar állampolgár léte az ország függetlenségének megőrzésén múlik. Ennek érdekében folytatta a magyar politikai vezetés azt a kényszerű hazárdjátékot, melyre geopolitikai helyzeténél fogva rákényszerült, és melyet már akkor Kállay-féle hintapolitikának neveztek kortársai. Ennek a túlélési stratégiának a lényege az volt, hogy engedmények árán, a legvégső határig elmenve, kerüljék el a legrosszabbat, az ország függetlenségének elvesztését, hadszíntérré válását. Hogy az ország függetlenségének elvesztése megpecsételi a magyar zsidóság sorsát, nyílt titok volt az ország határain kívül és belül. Tudta a magyar miniszterelnök, KÁLLAY MIKLÓS,⁹ tudta az Amerikai Egyesült Államok elnöke, aki Magyarország német megszállását hírül véve sajtókonferenciáján az alábbiakat mondta:

Zsidók száz ezreit, akik eddig bár üldözéseket voltak kénytelenek elszenvedni, de úgy Magyarországon, mint a Balkánon legalább életüket biztonságban tudhatták, most hogy Hitler csapatai megszállták Magyarországot, kiirtás fenyegeti.¹⁰

És jól tudták ezt a magyar zsidóság vezetői is. KOMOLY OTTÓNAK, a magyar Cionista Szövetség elnökének három héttel Magyarország náci megszállását megelőzően Genfben, a Jewish Agency Végrehajtó Bizottságának küldött leveléből idézek:

(A Szövetségesek nem veszik eléggé figyelembe), hogy Magyarország rendkívül nehéz körülmények között úgyszólván heroikus ellenállást tanúsít leghatalmasabb szomszédjával szemben és az általa követelt zsidóellenes intézkedéseknek mindig csak vonakodva és jelentősen csökkentett mértékben tett eleget. Ezzel a lépésenkénti teljesítéssel sikerült az országnak a mai napig hármnegyed millió zsidó polgárának életét megmentenie.¹¹

MAGYARORSZÁGNAK NEM VOLTAK SEM IGAZ SZÖVETSÉGESEI, sem befolyásos segítői a második világháborúban. Hogy az ellenségeskedésekből való kimaradásra az országnak nincs lehetősége, belekeveredésünktől pedig semmi jó nem várható, Teleki Pál miniszterelnök tragikus öngyilkossága után senki számára sem lehetett kétséges. Magyarország egyik fél győzelmétől sem remélhetett semmi jót. A Német Birodalom elnyeléssel fenyegette, a náci típusú szélsőjobb hatalomba ültetésével. A Szovjetunió előrenyomulása az ország bolsevizálásának rémképét vetítette előre. Az angol-szászok messze voltak, szünet nélkül határozott ellenállást követeltek országunktól a határainkon lesben álló náci fenevaddal szemben, anélkül, hogy a legcsekélyebb támogatást vagy jutalmat kilátásba helyezték volna. Győzelmünk esetén azonban — ami mégiscsak az egyetlen kívánatos alternatíva lett volna — számolni kellett a nemrég visszacsatolt területek újbóli elvesztésével. Ebben a helyzetben nem volt kiút Magyarország számára, és nem lehetett kiút az üldözött zsidóság számára sem. A magyar zsidóságnak sem volt más szövetségese élethalálharcában, mint Magyarország, és az országnak sem volt más támasza, mint a magyar társadalom, melybe jofosz-

tott zsidósága is beletartozott. És egyik félnek sem maradt más fegyvere, mint a remény. A remény, hogy elkerülhetik a legrosszabbat. A náci megszállást sajnos nem sikerült elkerülni, hatalmas eredmény volt azonban, hogy erre csak 1944. március 19-én, és nem előbb került sor.

AHITLERI NÉMETORSZÁG AZÉRT SZÁNTA EL MAGÁT Magyarországot megszállására, hogy szabadon rendelkezhesen az ország emberi és anyagi erőforrásai felett, azokat teljesen a „végső győzelem” kivívásának szolgálatába állítva. Ennek előfeltételeként rendszerváltoztatást és a német tanácsadói rendszer bevezetését jelölte meg. A Kormányzót — a „trójai módszert” alkalmazva — a helyén hagyták ugyan, az események befolyásolására azonban kevés lehetőséget biztosítottak számára.

A tényleges hatalom VEESENMAYER követ és birodalmi megbízott kezében összpontosult, aki a megszállást követően haladéktalanul hozzá is látott a tisztogatáshoz. Új kormányt nevezett ki, élén a németek bizalmát élvező SZTÓJAY DÖMÉVEL. Elbocsátotta az egyes minisztériumokat irányító államtitkárokat, miniszteri osztályfőnököket, osztályvezetőket. A legtöbb személycserére a belügy-, illetve a külügyminisztériumban került sor. KERESZTES-FISCHER FERENC belügyminisztert letartóztatták, deportálták,¹² GHYCY JENŐ külügyminisztert eltávolították, helyetteseiket is leváltották. A belügyminisztérium tizennégy legfontosabb osztályára neveztek ki új vezetőket.¹³ A külügyminisztériumban új irányítót és új munkatársakat kapott a politikai- és a sajtóosztály, külszolgálati beosztásból tizenhat főt mozdítottak el. Eltávolították a honvédségi vezérkar főnökét és helyettesét, és letartóztatták a VKF2 (katonai elhárítás, illetve hírszerzés) vezetőjét.

Jellemző módon azonban a Honvédelmi Minisztériumban, a hadseregben és a karhatalmaknál, mindenekelőtt a csendőrségnél alig volt változtatás. Ezekben a kulcsfontosságú helyeken ugyanis már a német megszállást megelőző időszakban is jelentős beosztásokat foglaltak el a nácik hívei. Teljeskörű személycserére került sor azonban a megyei, helyi végrehajtó hatalom legfontosabb posztján, a főispánok körében. Kevés kivétellel szinte mindannyiukat lecserélték.¹⁴ Tucátjával nevezték ki az új alispánokat, főszolgabírákat, polgármestereket is.¹⁵ A nácik kegyéből új beosztásokba került politikai garnitúra erőteljesen német-orientációjú, szélsőjobboldali gondolkodású, de legalábbis opportunisták és karriervágyó köztisztviselők közül állt, akik igyekeztek pozícióba juttatásukat új gazdáiknak megszolgálni. Hálából a nácik háborús céljainak szolgálatába állították az ország minden erőforrását, és zsidóknak bélyegzett honfitársaikat kiszolgáltatták a náciknak.

A megszállással egyidőben kezdetét vette a zsidókérdés német nemzetiszocialista módra való rendezésének: a „végleges megoldásnak” beindítása. Rekordsebességgel követték egymást azok az intézkedések, amelyeket a zsidókérdésre speicalizálódott náci „szakemberek” Európa sok országában már kipróbáltak és begyakoroltak. A magyar zsidóság kétségbeesett vezetőivel a megszállt ország ál-

lamhatalmának képviselői hivatalosan közölték, hogy ügyükben többé már nem a magyar, hanem a megszálló szervek illetékesek. A nácik által leigázott magyar állam tehát nem védte tovább zsidó honpolgárait. Bekövetkezett a legrosszabb: a zsidók sárga csillaggal való megjelölése, elkülönítésük és összeköltöztetésük. 1944. május 15-én pedig megindultak a deportálások. Július 10-ig 437.402 vidéki zsidót szállítottak a német birodalom fennhatósága alatt található munka-, illetve megsemmisítő táborokba.

INTÉZKEDÉSEK TÖRTÉNTÉK az ország politikai elitjének a vezetésből, illetve az ország életéből való kikapcsolására is. A nácik kész listákkal érkeztek, melyek alapján saját közegeikkel letartóztatták és lágerekbe hurcolták a magyar politikai élet legkérlelhetlenebb képviselőit, legtekintélyesebb politikusait, közéleti szereplőit. A második vonal őrizetbe vételét az általuk kinevezett, irányított és ellenőrzött új politikai rendőrségre bízta. Elvittek és megfélemlítettek mindenkit, aki felemelhette volna szavát a szörnyűségek ellen. MÁRAI SÁNDOR a következő sorokat jegyezte be naplójába:

Magyarországon nincs kétféle emberi garnitúra: nincs jobb- és baloldali elit. Csak egy emberi garnitúra van, s ha e néhány embert elviszik internálótáborba: az ország nagyon hosszú időre megszűnt Európa szerves része lenni.¹⁶

A lefejezett és gúzsbakötött magyar társadalom pedig atomizálódott. Egyes csoportjainak közvetlen anyagi haszna származott zsidó honfitársaik kifosztásából. Nem kevesen részesültek az elkobzott ingó- és ingatlan vagyonból. Megint mások — és nem is kevesen — kifejezésre juttatták szolidaritásukat. Tudnunk kell, hogy ebben az időben ez nagy kockázattal járt. Aki 1944 márciusa után felemelte hangját a zsidók mellett, aki hírt vagy ételmet, gyógyszert, vagy bármilyen segítséget próbált eljuttatni az összeköltözöttekhez, illetve gettókba zártakhoz, annak számolnia kellett azzal, hogy a hatóságok megtorlása nem marad el. A rendőrségi iratok között tucatjával találhatók olyan jelentések, amelyek beszámolnak a különböző segítőkre kiszabott büntetésekről. Legtöbbször rendőrhatalósági felügyeletet, de gyakran internálási véghatározatot hozott velük szemben a hatóság.*

Szigorú büntetésre számíthattak azok a hatósági közegek is, akik az embertelen rendeletek végrehajtása alól kivonták magukat, vagy az üldözések mérsékléséért emelték fel szavukat, enyhítéseket engedélyeztek, esetleg önhatalmúlag vezettek be könnyítéseket. Azokat a hatósági személyeket, akik a zsidók elleni kényszer-rendszabályokat feletteseik szerint nem eléggé radikálisan és könyörtelenül hajtották végre, azonnal leváltották, hivatali állásukból felfüggesztették és bűnvádi vagy közigazgatási eljárást indítottak ellenük.

Több tucat esetről számolnak be a magyar zsidóság vészkorszakának különböző kérdéseit feldolgozó munkák (RANDOLPH BRAHAM, LÉVAI JENŐ, KARSAI ELEK stb. írásai). Találomra említjük meg a parancsmegtagadás néhány válfaját. Aki nem megfelelően hajtatta

* Kívánatos lenne egyszer ezt az anyagot feldolgozni.

végre a házkutatásokat és a személyi motozásokat, állásából felfüggesztették. Ugyanez lett a sorsuk azoknak, akik nem voltak hajlandók a motozások eszközzésére szülésznőket és ápolónőket kirendelni. Több olyan tisztviselő nevét is ismerjük, aki nem volt hajlandó végrehajtani, illetve végrehajtatni a zsidók összegyűjtésére és elkülönítésére vonatkozó parancsokat, és ezért beteget jelentve tisztségéről lemondott, vagy nyíltan nemtetszésének adva kifejezést otthagya állását. Az ilyen feljegyzésre került esetek között voltak főispánok, alispánok, főszolgabírók, polgármesterek, alpolgármesterek, jegyzők és aljegyzők, rendőrkapitányok, rendőrtanácsosok, illetve a honvédség kötelékében szolgáló magasrangú tisztek.*

A józanul és emberségesen gondolkodó magyar közigazgatási tisztviselők, akiket pozícióikban meghagytak, szűkre szabott játékszabályaik keretein belül megkíséreltek segíteni üldözött polgártársaikon. Sokaknak szereztek kormányzói, minisztériumi és egyéb mentesítéseket. A Honvédelmi Minisztérium illetékesei azonnali hatállyal munkaszolgálatra hívtak be minden katonaköteles korban lévő zsidó férfit — mintegy nyolcvanezer főt —, kivonva ezzel őket a deportálások hatálya alól. A behívóparancsokat a gettókba, illetve a gyűjtőtáborokba is kézbesíteni kellett. S ez legtöbb esetben a túlélés esélyét jelentette számukra.¹⁷

KÜLÖN KELL FOGLALKOZNUNK a főváros zsidó lakosságának kálváriájával. A mintegy háromszázezer budapesti zsidó¹⁸ nagy része megérte a felszabadulást. Vidéki hittestvéreikhez hasonló, német precizitással és magyar asszisztenciával történő deportálásukra már nem került sor. Horthy az egyre reménytelenebbé váló német hadihelyzet, a második front megnyitása, a világ több vezetőjének felszólítása, valamint a hozzá közel állók ismételt sürgetése eredményeként újra aktív politikai szerepvállalásra szánta el magát. Ennek legfontosabb eredménye volt, hogy július 6-án leállította a további deportálásokat.¹⁹ És bár parancsának a kormány, mindenekelőtt JAROSS ANTAL belügyminiszter és bizalmasai nem engedelmeskedtek, és tilalma ellenére tovább folytatták az akciókat Budapest elővárosaiban, a kormányzó végül is július 10-re érvényt szerzett parancsának. Tanácsadói — többek között gróf Bethlen István — sürgetésére elszánta magát a Sztójay-kormány menesztésére is. Hitler fenyegetőzése ellenére erejéből arra is futotta, hogy hú emberre, LAKATOS GÉZA tábornok vezetésével új kormányt nevezzen ki.²⁰ A Lakatos-kormány a rendelkezésére álló néhány hét alatt megpróbált megszabadulni a legexponáltabban nácibérenc közhivatalnokoktól, mindenekelőtt azoktól, akik a zsidóüldözésekben „kitüntették magukat”.²¹ Ahogy azt a budapesti német követség egyik munkatársának jelentése is tartalmazza:

Vezető állású németbarát magyarok egész sora volt kénytelen állásáról lemondani, mások fenyegetve érzik magukat és bizonytalanná válnak. Tárnyilagosan nézve, az előtérben álló irányzat (a Lakatos-

* Ezeknek az eseteknek a teljeskörű feldolgozása is várat még magára.

kormány — S. M.) a magyar függetlenség hangsúlyozására törekszik, és a német kívánságokat egyre kevésbé tekinti fontosnak.²²

A budapesti zsidók elszállítására vonatkozó náci követeléseket a Laktos-kormány nem teljesítette. Horthy, és vele a régi Magyarország utolsó erőfeszítéséből tehát futotta még annyira, hogy megmentse Budapest zsidó lakosságát a teljes pusztulástól.

Október 15-e után, a háborúból való sikertelen kiugrási kísérletet követően Magyarország a két totális nagyhatalom összezsugorításának hadsziinterévé vált. A megvert és megfutamodásra kényszerített náci hadsereg az utolsó percben is vasmarokkal szorította a megszállt országot, annak minden talpalatnyi földjét csak súlyos harcok árán adva fel. Hiszen mindaddig, amíg magyar katonát, magyar polgári lakosságot, magyar vagyont dobhatott a feltartóztatlanul előretörő Vörös Hadsereg elé, addig a sajátját kímélte. Az a csőcselék pedig, amelyet ezúttal az ország élére állított, már tessék-lássék sem próbálta, próbálhatta meg, hogy magyar érdekeket képviseljen. Budapest zsidó lakosságát gettóba zárták, sokakat gyalogmenetben hajszoltak végig az országon, másokat, ezeket egyszerűen legyilkoltak. De a gettót, Európa utolsó és egyetlen érintetlen gettóját nem semmisítették meg. Lakóit a Budapestet elfoglaló szovjet csapatok kiszabadították. Az iszonyat heteiben a főváros lakossága tízezerrel bújtatta, mentette zsidó honfitársait. Sokan, nagyon sokan nem maradtak télenek, és nem csekély személyes kockázatot vállalva juttatták kifejezésre emberségüket. Ha kellett, hamis papírokat szereztek, embereket rejtegettek, élelmeztek, vagy egyéb módon segítettek.

HOGYAN VIZSGÁZOTT A NEM-ZSIDÓ MAGYAR TÁRSADALOM 1944-45 sorspróbáló hónapjai alatt? Akadtak, akik kiszolgálták a megszállókat. Nem kevesen kárörömmel, de legalábbis némi elégtétellel szemlélték zsidó honfitársaik kálváriáját. Sokan vetemedtek arra, hogy büjkáló, végveszélyben élő polgártársaikat a hatóságoknál feljelentsék. Nem kétséges az sem, hogy a magyar közigazgatás túlnyomó többsége, a magyar csendőrség és rendőrség végrehajtotta a kollaboráns kormánytól kapott parancsokat, és közreműködött a magyar zsidóság elpusztításában. A történelem tanulmányozása során azonban tapasztalhatjuk, hogy mindig, mindenhol akadnak *quisling*ek és ítéletvégrehajtók. Az erőszakszervezetek pedig azért vannak, hogy a kapott parancsoknak érvényt szerezzenek. A nácik által megszállt összes európai országban közreműködött a helyi közigazgatás és a karhatalom az üldözött zsidóság elpusztításában. Minden totális hatalom megtalálja a társadalomnak azt a rétegét, melyet kulcspozícióba ültetve szándékai megvalósításáról gondoskodhat.

Sok szempontból összemérhető tehát a többségi magyar társadalom reagálása az üldözött zsidó kisebbséggel szemben azokkal a csak hónapokkal, esetleg évekkel későbbi esetekkel, amikor pl. a svábokat,²³ a kulákokat,²⁴ vagy a többi „osztályellenséget” érte utol, ezúttal a kommunista totális hatalom pusztító szándéka. A fent fel-

sorolt csoportokat is a kollektív büntetés elvét alkalmazva gyömszölték mindenükből kifosztva, megalázva vagonokba, és szállították el ismeretlen helyekre. A közösség, melyből kiszakították őket, joggal feltételezhet az esetekben is, hogy az elhurcoltak nem térnek, nem térhetnek majd vissza otthonaikba. Az eddig ismert dokumentumok alapján megállapítható, hogy a magyar társadalom a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején sem vállalkozott, vállalkozhatott több szolidaritásra, segítő- és mentőtevékenységre, mint 1944-45-ben. Sőt! Olyan nagyszabású ellenállásra és hősiességre, amit Budapest lakosságának egy része mutatott azokban az apokaliptikus hónapokban, amikor több tízezer embert bújtatott, mentett, a későbbiek során már nem kerülhetett sor. 1944-ben ugyanis a józanul és emberségesen gondolkodók tudták, hogy a háborúnak előbb vagy utóbb, de belátható időn belül vége lesz és zsidó polgártársaik is előbújhatnak majd rejtekeikből. Lehet, hogy voltak olyanok is, akik arra is számítottak, hogy meghálálják segítségüket. A német megszállás alatt a társadalom egyes csoportjaiban volt még civil kurázi, még nem szoktak hozzá a borzalmakhoz, még nem tanultak meg igazán félni.

ANÁCIK KIÜZÉSÉVEL EGY IDŐBEN kezdődött meg az új megszállók útjában állók eltávolítása. A Szovjetunió és vazallusai hosszabb időre rendezkedtek be, mint a nácik. Eltávolították mindazokat, akiket az ország területén átvonuló gyilkoló, rabló hadseregek, illetve a nácik és bérenceik megkíméltek. Legelőször is százezrével szállították a Szovjetunióba a legtöbbször csak taláalomra összeszedett munkaképes fiatal férfiakat és nőket.²⁵ Csak töredékük térhetett haza, hosszú évek múlva. Természetesen a szovjet hadsereg felderítése is kész listákkal érkezett. Ők is elhurcolták mindazokat a közéleti személyiségeket, akik jelenlétét politikai szempontból nem tartották kívánatosnak. Így egy éven belül másodszor is lefejezték a magyar társadalmat, megfosztották leghivatottabb vezetőitől.

Ahogy az új megszállók és kiszolgálóik egyre beljebb haladtak az ország területén, úgy kerültek hadiállapotba a magyar társadalom újabb és újabb csoportjaival. Először a falvak értelmiségével: papokkal, tanítókkal, leventeoktatókkal, jegyzőkkel stb. Sokakat közülük minden magyarázat nélkül internálótáborba zártak, esetleg szovjet fogságba szállítottak. Kegyetlenül leszámoltak azokkal, akik felléptek a megszálló szovjet hadsereg barbár üldözése, a civil lakosságot nem kímélő magatartása miatt.

A már 1944 végén, illetve 1945 elején megszerveződött politikai rendőrség, a későbbi Államvédelmi Osztály, illetve Államvédelmi Hatóság, közvetlenül a Vörös Hadsereg és a velük szövetséges kommunista párt irányítása alatt állt. Feladata, ennek megfelelően, a kommunista hatalomátvétel minden eszközzel való előkészítése, majd ezt követően a hatalom megvédése lett. Ellenségként semmisítették meg, söpörtek el minden útjukban álló erőt. Legfontosabb feladatuknak a politikai élet megtisztítását és a magyar civil társadalom megsemmisítését tekintették. Ezért folytattak kíméletlen harcot

a magyar vidék ellen. A falvak ellenállását a legváltozatosabb eszközökkel, kíméletlenül letörték. Mondvacsinált ürügyekkel szakították ki közösségükből a falvak legtekintélyesebb gazdáit. Verőbrigádok járták a vidéket, hogy megfélemlítsék a lakosságot. Ha a falu lakossága megpróbálta védeni papját, tanítóját, illetve gazdatársait, az egész közösségen bosszút álltak.

... ha valami történik a környéken, minden gazdag ember szoruljon. A falu rendjéért elsősorban a kulák, a lapuló nyugatos, a jegyző, a pap és a tanító a felelős... Ha a kulák megmozdul, éreznie kell a hatalom öklét! Figyelmeztetésben, kioktatásban kell részesíteni őket... Minden eszközzel kell tudni ütni...

KÁDÁR JÁNOS belügyminiszter szavait idéztük.²⁶ Ezt hívták akkoriiban „a kulák-kérdés rendezésének”. A kulák orosz szó, még lefordításával sem bíbelődtek. De ugyanilyen kombinált módon, a kollektív büntetés elvét egy pillanatra sem feledve büntették azokat a falvakat, településeket is, amelyek nem szavaztak elegendő arányban a Hazafias Népfront jelöltjeire, ne adj’ Isten, leszavazták őket. Ezeknek a közösségeknek csillagokig emelték adóterheit, költségvetési támogatásait pedig — TÖMPE ISTVÁN javaslatára — megvonták.²⁷

NEM NAGYON VOLT A KEMÉNY DIKTATÚRA ÉVTIZEDEIBEN olyan magyar család, amely ne tapasztalta volna saját bőrén a szocialista törvényességet. Aki csak mozdult, vagy netán mukanni mert, elvitték. A letartóztatottak körét minden bizonyíték nélkül tetszőlegesen növelték. Vagyis, akinek megtöréséhez szükséges volt, annak családtagjait: szüleit, házas-, illetve élettársát, szeretőjét, valamint gyermekeit is lefogták. Százvezek ellen folytattak eljárást, tízezzrel zártak rácsok mögé embereket politikai vagy vallási meggyőződésük miatt. Aki pedig szembe mert fordulni a rendszerrel, életével játszott.

A társadalomnak sokáig azért nem volt lehetősége a tiltakozásra, az üldözöttek melletti szolidaritás nyílt kifejezésére, mert az ilyen esetekben alkalmazott megtorlás mértéke gúzsba kötötte a legtisztességesebb szándékot is. Már ahhoz is nagy bátorság kellett, hogy valaki ne működjön közre aktívan az üldözésekben, megszegje feljelentési kötelezettségét — mely a legszűkebb családtagra is vonatkozott —, bűjtatásra, szállásadásra pedig tényleg csak a mindenre elszánt kevesek vállalkozhattak. A „hétköznapi kommunizmus” csupán pár év leforgása alatt a mindennapok realitásává vált. A nem együttműködés megnyilvánulási formái ezeknek a mindennapoknak a kihívásaihoz igazodtak.

A csak vázlatosan említett szörnyűségek és megpróbáltatások a háború, különösen az 1948 utáni évek normális velejáróivá váltak, a terror és megfélemlítés pedig állandósult, és már az a remény is szertefoszlott, hogy mindez hamar véget ér. Ki mert volna bárkit is elrejtteni a kitelepítésre, internálásra, vagy letartóztatásra várók közül? Vagy hangját hangosan felemelni a kulákok pellengére állítása ellen? Vagy melyik közhivatalnok merte volna szabotálni

a kegyetlennél kegyetlenebb intézkedések végrehajtását? És hol voltak azok az értelmiségiek, akik publikálhatták volna nemtetszésüket? Persze a kommunisták nem csak a hatalom csúcsain tisztogattak. Volt idejük arra is, hogy a teljes államigazgatási garnitúrát lecseréljék. Tízezrével tették az utcára azokat a köztisztviselőket, biztosítva utasításaik maradéktalan végrehajtását, akiket nem tekintettek százszázalékig megbízhatónak. Nem maradt felelős pozícióban olyan, aki tiltakozása jeléül lemondhatott volna magas hivataláról. Igaz, akit az új hatalom hivatalra érdemesnek tartott, olyan gondos szűréseken esett át, hogy ezzel garantálták a rendszer és urai iránti szolgáló lojalitást. És a kommunista pribékek is megtalálták azokat a parancsvégrehajtókat, akik vagonokba gyömöszölték az elhurcolásra kijelölteket, akik lesöpörték a padlásokat, és lőttek a parancsoknak megfelelően. Így aztán a társadalmi és politikai élet felszínén egy idő után nem mutatkozott semmi ellenállás. Egyesek inkább öngyilkosságba menekültek, mert lelkiismeretük nem viselte tovább a rájuk bízott feladatok súlyát. És újra szép számmal akadtak feljelentők, kárörvendők, meg olyanok is, akik minden további nélkül kiigényelték az eltávolítottak javait, beültek lakásukba.

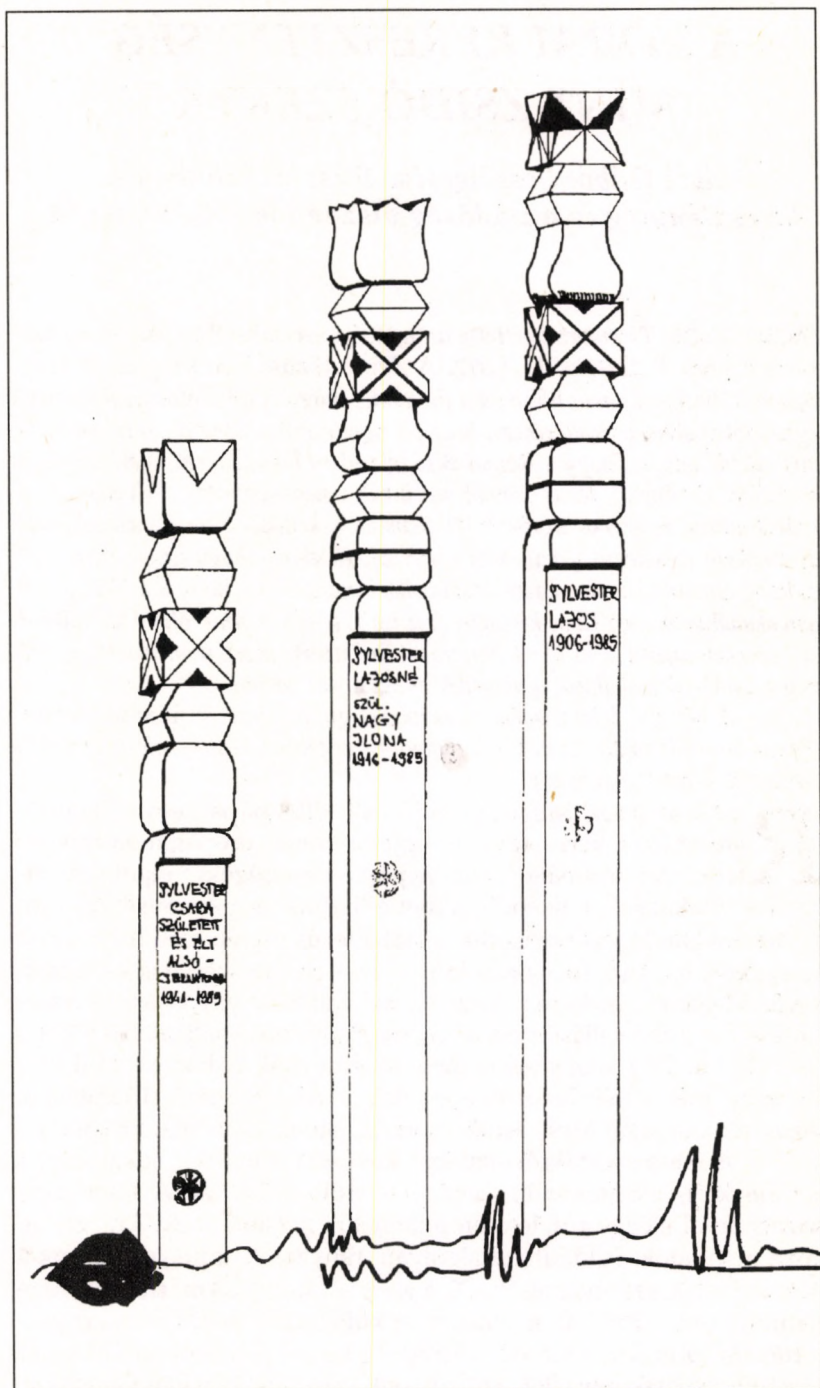
MEGÁLLAPÍTHATJUK TEHÁT, hogy az a társadalom, amelyet megfosztanak demokratikus szabadságjogaitól, kiszolgáltatottá válik a mindenkori hatalommal szemben. Auschwitz, az európai zsidóság kiirtásának tapasztalatai és a sok, azt megelőző és követő szörnyőség mind azt bizonyítja, hogy a modern technikával rendelkező totális állam bármikor, bármit megtehet polgáraival.

SCHMIDT MÁRIA

Jegyzet

- (1) Elhangzott a Holocaust 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozáson. Budapest, 1994.
- (2) Alexandr Solzhenitsyn: *The Gulag Archipelago* 1918–56. An experiment in literary investigation. Collins Harvill, London, 1986. X.
- (3) Nathaniel Katzburg: *Hungary and the Jews. Policy and Legislation 1920–1943*; Bar-Ilan University Press, 1981, 101–102. old.
- (4) *Pesti Napló*. 1938. május 5.
- (5) 1939. IV. 27. *Felsőházi irományok*. IX. 326. o. 413. sz. dok.
- (6) 1942. október 17. OL. KÜM. Békeelőkészítés. Res. 24-16/a/1-12.
- (7) Sztójay jelentése. 1942. december 19. OL. KÜM. Békeelőkészítő Oszt. II./2-27/27-(32).
- (8) Ibid.
- (9) „Csak olyant nem szabad tennem, ami jóvátehetetlen. Amit anyagilag elrendelünk, az később jóvátehető, sőt azt a magasabb rendű célt is szolgálja, hogy ilyen látszólagos áldozatok árán megmentsük a magyar zsidóság tömegét.” In: Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke 1942–44*, Európa, 1991. 96–97. o.

- (10) Sajtókonferencia 1944. III. 24-én. In: Martin Gilbert: *Auschwitz and the Allies. The Politics of Rescue*. Arrow books. London 1984. 184. o.
- (11) Komoly Ötő jelentése Richárd Lichtheimnek. 1944. II. 25. Központi Cionista Levéltár, Jeruzsálem L22-176.
- (12) Meghalt Bécsben; 1948. III. 3.
- (13) Ezek közül a legfontosabbak az elnöki-, közjogi-, rendőrségi-, államvédelmi központ, közbiztonsági osztály (itt új politikai alosztályt hoztak létre, rendőri és csendőri részlegekkel).
- (14) Negyvennégy főispánból harminchármat.
- (15) A polgármesterek kétharmadát leváltották.
- (16) Márai Sándor: *Napló 1943-44*, in: *Márai Breviáriuma*, Pozsony, Madách, 1992. 165. o.
- (17) Dr. Ambrus József néppügyész 1946-ban leszögezte: „Kétségtelenül megállapítható, hogy a Honvédelmi Minisztérium egyes hazafiasan és emberségesen gondolkodó tisztjei a deportálások megindulásakor megkísérelték, hogy a vidéki zsidóság katonaköteles korban lévő, vagyis munkaszolgálatra alkalmas tagjait munkaszolgálatra behívják, és ezáltal őket a deportálástól illetve a biztos pusztulástól megmentsék”.
- (18) Egyes adatok szerint kétszázötven-, mások szerint háromszázötvenezer fő.
- (19) In: *Wilhelmstrasse és Magyarország*. Szerk. Ránki György stb. 873-4. o. Veesenmayer távirata. 1944. július 6.
- (20) Horthy augusztus 7-én többek között új belügyminisztert nevez ki. A Lakatos-kormány 1944. augusztus 29-től október 15-ig volt hivatalban.
- (21) Pl. Hain Péter, Koltay László, Ferençy László.
- (22) In: *Wilhelmstrasse és Magyarország*. Szerk. Ránki György stb. 902. o. H. C. Boden (Veesenmayer követ gazdasági tanácsadója) jelentése. Berlin, 1944. október 12.
- (23) Kb. kétszáznegyvenezer ember.
- (24) Kb. hetvenezer ember.
- (25) A Szovjetunióba szállított magyar állampolgárok száma a legújabb adatok alapján több mint ötszázezer főre tehető.
- (26) BM Történeti Irattár: B. V. 150 346 BM Politikai kollégiumi ülések anyaga. 1948. XII. 14; 1949. III. 7.
- (27) Ibid.

FÉRJ, FELESÉG ÉS GYERMEK KÖZÖS SÍRHANTON TALÁLHATÓ KOPJAFÁI